

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA QEYRİ-NEFT SEKTÖRÜNÜN İNKİŞAFININ STİMULLAŞDIRILMASI İSTİQAMƏTLƏRİ

İxtisas: 5308.01 “Ümumi iqtisadiyyat”

Elm sahəsi: İqtisad elmləri

İddiaçı: **Mehdiyeva Nuşabə Zahir qızı**

Fəlsəfə doktoru
elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Gəncə – 2021

Dissertasiya işi Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin “İqtisadi nəzəriyyə” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər

iqtisad elmləri namizədi, dosent
Elsevər Nəriman oğlu Kərimov

Rəsmi opponentlər:

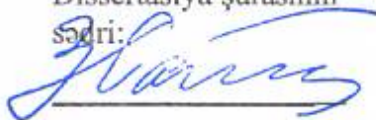
iqtisad elmləri doktoru, professor
Fizuli Əziz oğlu Məmmədov

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Raminə Ramiz qızı Mustafayeva

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Afəddin Vahid oğlu Həmidov

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti və Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin ED 2.42 Birgə dissertasiya şurası.

Dissertasiya şurasının
sədri:

AMEA-nın həqiqi üzvü, i.e.d, professor
Ziyad Əliabbas oğlu Səmədzadə

Dissertasiya şurasının elmi
katibi:

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Pərvin Elman qızı Muxtarova

Elmi səmmarın sədri:

iqtisad elmləri doktoru, professor
Məhərrəm Cəlal oğlu Hüseynov

İŞİN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. 2020-ci ilin əvvəlindən başlayan COVID-19 pandemiyası dünya iqtisadiyyatında dərin iqtisadi tənəzzülün yaranmasına səbəb olmuşdur. Məhz bu səbəbdən də 2020-ci il dünyada 5,3%-lə iqtisadi geriləmə ilə tarixə keçdi. Buna görə də əksər hökumətlər iqtisadi aktivliyi dəstəkləmək üçün müxtəlif tədbirlər həyata keçirdilər. Konkret olaraq əksər ölkələrdə fiskal siyasət vasitəsilə dövlət büdcəsindən fiziki və hüquqi şəxslərə birdəfəlik yardımlar ayrılmış, Mərkəzi Banklar vasitəsilə monetar siyasət yumşaldılmışdır. Belə analoji tədbirlər ölkəmizdə də görülmüşdür. Bu dövr Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün isə bir tərəfdən COVID-19-la mübarizə, digər tərəfdən isə Ermənistan ilə 44 (qırx dörd) günlük müharibə ilə yadda qaldı. Təbii ki, ölkə ərazilərinin yenidən təsərrüfat dövriyyəsinə cəlb olunması üçün qeyri-neft sektorunun inkişafı olduqca önəmlidir.

Nəzərə alaq ki, hazırkı dövrdə Azərbaycan iqtisadiyyatı qarşısında duran ən aktual məsələlərdən biri də qeyri-neft sektorunun inkişafı ilə bağlıdır. Ölkəmizin iqtisadiyyatının strukturunda digər sahələrlə müqayisədə neft sektorunun təbii müqayisəli üstünlüyə malik olması nəticə etibarilə onun digər sahələrə nisbətən daha çox inkişaf etməsini şərtləndirmişdir. Təbii ki, burada neft məhsuluna olan beynəlxalq tələbin ildən-ilə artması, onun strateji əhəmiyyətli məhsul olması bu sahəyə daima irihəcmli investisiya qoyuluşuna səbəb olmuşdur. Digər tərəfdən onu da bildirmək lazımdır ki, ölkəmizin neft strategiyasını uğurla reallaşdırması və bunun nəticəsində milyardlarla dollar vəsaitin ölkə iqtisadiyyatına daxil olması iqtisadiyyatın digər sahələrinin də inkişaf etdirilməsi, formalaşdırılması üçün, eləcə də, diversifikasiyası üçün əlverişli şəraitin çoxdan yetişdiyindən xəbər verir. Belə ki, ölkədə neft gəlirləri hesabına ölkə iqtisadiyyatının bütün sahələrində infrastruktur, demək olar ki, yenidən qurulmuşdur. Lakin ölkə iqtisadiyyatının yalnız birqütblü formalaşmasının qarşısını almaq və eləcə də beynəlxalq iqtisadi əlaqələr baxımından ixracın neftdən asılılığını aradan qaldırmaq üçün qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi ən aktual məsələlərdən biridir. Belə ki, ölkə iqtisadiyyatının dayanıqlı və tarazlı inkişafını təmin etmək, eləcə də əhalinin

sosial-iqtisadi vəziyyətini yüksəltmək, ölkənin iqtisadi inkişafında keyfiyyətə yeni mərhələyə keçidi təmin etmək, iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyini artırmaq və iqtisadi inkişafda səmərəliliyə nail olmaq üçün qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi hökumət qarşısında da zərurət halını almışdır ki, bu da qəbul edilən proqram, strategiya və konsepsiyalarda özünü göstərir. Belə ki, “2014-2018-ci illərdə Azərbaycan Respublikasının regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı üzrə Dövlət Proqramı”, “Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası”, “Sənayenin inkişafına dair 2015-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı”nda və nəhayət, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli 1138 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Strateji Yol Xəritəsi”ndə ölkənin sənaye sahələrinin modernləşdirilməsi, strukturunun müasirləşdirilməsi və təkmilləşdirilməsi, qeyri-neft sənaye sahələrinin ixrac potensialının artırılması xüsusi vurğulanır.

Ölkəmizdə baş verən cari sosial-iqtisadi proseslər şəraitində qeyri-neft sektorunun formalaşması, onun müasir vəziyyətinin və eləcə də inkişaf istiqamətlərinin kompleks tədqiqi, ölkənin qeyri-neft sənaye sahələrinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi, onun inkişafının stimullaşdırılması istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi üçün istifadə edilən nəzəri və praktiki əhəmiyyətə malik elmi-nəzəri yanaşmalar, praktiki təhlillər və materiallar dissertasiya işinin aktuallığını ön plana çəkən amillərdəndir.

Qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi, təhlili, qiymətləndirilməsi və tənzimlənməsi məsələlərinin aktuallığı bir çox iqtisadçı-alimlərin diqqətini cəlb etmişdir. Onlardan: E.A.Quliyev, Z.Ə.Səmədzadə, G.Ə.Gənciyev, B.X.Ataşov, E.N.Kərimov, E.Y.Məmmədov, F.A.Məmmədov, Ə.İ. Bayramov, Ş.H.Hacıyev R.T.Həsənov, X.Ə. Xəlilov, İ.Ə. Feyzullabəyli, N.Ö.Hacıyev, F.P.Rəhmanov və digər görkəmli alimlərimizin məsələnin bu və ya digər sahəsi barədə maraqlı araşdırmaları olmuşdur.

İqtisadiyyatın digər sahələrinin inkişaf etdirilməsi, diversifikasiyası və tarazlı inkişafı İ.N.Kurnosov, F.Kotler, Q.Armstrong, Q.Eliasson, I.Raheem, A.N.Koşelov, A.S,Şniper, R.İ.Belyayevkiy, İ.K.Abalkina və digərlərinin işlərində tədqiq edilmişdir. Qeyd edilməlidir ki, müasir şəraitdə qeyri-neft sektorunun inkişaf istiqamətləri ilə bağlı

tədqiqatlara əsasən neft ehtiyatları bol olan və digər sahələrin inkişafını əhəmiyyətli hesab edən ölkələrin alimləri və qeyri-neft sektorunun inkişafını tədqiqat obyektinə kimi seçən alimlərin əsərlərində rast gəlmək mümkündür. Buna görə də qarşıya qoyulan problemin elmi əhəmiyyəti, aktuallığı və praktiki əhəmiyyət daşması dissertasiya işinin mövzusunun zəruriliyini əsaslandırır.

Tədqiqatın obyektinə və predmetinə. Tədqiqatın obyektinə Azərbaycan Respublikasının qeyri-neft sektorudur. Tədqiqatın predmetinə qeyri-neft sektorunun inkişafının nəzəri-metodoloji və praktiki məsələlərinin tədqiqatı təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işinin məqsədi ölkənin qeyri-neft sektorunun mövcud vəziyyətini kompleks təhlil etmək əsasında, onun inkişaf istiqamətlərinin müəyyən edilməsinə dair elmi və praktiki əhəmiyyətli təklif və tövsiyələr işləyib hazırlamaqdan ibarətdir. Qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin məntiqi ardıcılıqla həll edilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- qeyri-neft sektorunun inkişafının stimullaşdırılmasına dair nəzəri-konseptual baxışların öyrənilməsi;
- qeyri-neft sektorunun inkişafının stimullaşdırılmasının əsas formaları və metodlarını müəyyənləşdirmək;
- iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunun inkişafının stimullaşdırılması üzrə beynəlxalq təcrübə üzrə təhlillər aparmaq;
- qeyri-neft sektorunun inkişaf dinamikasını və strukturunu qiymətləndirmək;
- ölkədə qeyri-neft sektorunun stimullaşdırılması baxımından biznes və investisiya mühitinin qiymətləndirilməsini həyata keçirmək;
- qeyri-neft sektorunun inkişaf dinamikasının və strukturunun qiymətləndirilməsini həyata keçirmək;
- qeyri-neft sektorunun inkişafının stimullaşdırılması istiqamətlərini göstərmək.

Tədqiqatın metodları. Tədqiqatın metodoloji əsasını iqtisad elminin klassik, neo-klassik, institusional məktəb nümayəndələrinin müvafiq elmi müddəaları, Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunları, ölkə prezidentinin fərmanları və digər hüquqi-normativ sənədlər təşkil edir.

Tədqiqat prosesində dialektik və sistemli-funksional yanaşmadan, təhlil aparatının müasir vasitələrindən, struktur, müqayisəli, qrafik təhlil, iqtisadi-statistik qruplaşdırma, dialektik və dinamik sıralar, konseptual yanaşmalardan istifadə edilmişdir.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar. Tədqiqatın elmi yeniliklərindən və əldə edilmiş nəticələrindən irəli gələn aşağıdakı bir sıra əsas müddəalar müdafiyyə çıxarılır:

- Hər bir ölkənin malik olduğu təbii-iqtisadi, elmi-texnoloji, əhəlinin intellektual səviyyəsi, bazarın bolluğu və s. amillərin təsiri altında iqtisadiyyatın struktur sahələri formalaşsa da onun daimi tənzimlənməsinə ciddi ehtiyac duyur;

- Neft sektorundan asılılığı minimumlaşdırmaq qeyri-neft sektorunun inkişafını qaçılmaz edir;

- Qeyri-neft sektorunun inkişafı üzrə beynəlxalq təcrübənin bəzi elementlərinin ölkəmizdə də qismən tətbiqi imkanları mövcuddur və onlardan bacarıqla yararlanmaq çox faydalı olar;

- Qeyri-neft sektorunun səmərəli inkişafını təmin etmək məqsədilə dövlət dəstəyi və zəruri müdaxilələrin əsasən iqtisadi üsullarla, ilk növbədə isə maliyyə mexanizmləri vasitəsilə həyata keçirilməsi məqsədəuyğun olardı;

- Ölkəmizdə həyati əhəmiyyət kəsb edən qeyri-neft sektorunun inkişafı ilə bağlı (turizm) maliyyə resursları ilə təminatda özünəməxsus çətinliklər var;

- Qeyri-neft sektorunun səmərəli və sistemli inkişafı baxımından tənzimlənməsinə və sahəyə göstərilən maliyyə dəstəyi mexanizminin zaman-zaman təkmilləşdirilməsinə ciddi ehtiyac var;

- Qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün əlverişli biznes və marketinq mühiti yaradılmalıdır.

Tədqiqatın informasiya bazası. Dissertasiya işinin informasiya bazasını Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin internet materialları, İqtisadiyyat Nazirliyinin, Maliyyə və Vergilər nazirliklərinin, Mərkəzi Bankın materialları, dövlət orqanlarının illik hesabatları, hüquqi-normativ sənədlər, o cümlədən yerli və xarici ölkə alimlərinin əsərləri və elmi-praktik konfransların materialları təşkil edir.

İşin elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- mövcud elmi yanaşmalar sistemlilik prinsipi üzrə təhlil edilərək qeyri-neft sektoru haqqında nəzəri-konseptual fikirlər ümumiləşdirilmişdir;
- qeyri-neft sahələrinin inkişafının stimullaşdırılmasının əsas formaları və metodları müəyyənləşdirilmişdir;
- Azərbaycan Respublikasında qeyri-neft sahələrinin müasir vəziyyətinin strukturunun təhlili və qiymətləndirilməsi həyata keçirilmişdir;
- ölkə iqtisadiyyatında qeyri-neft sektorunda məşğulluğun təmin edilməsi baxımından hicman indeksi hesablanmışdır;
- ölkə iqtisadiyyatının sahələri üzrə məşğul əhalinin təmin olunması baxımından diversifikasiya əmsalı hesablanmışdır;
- ölkədə qeyri-neft sahələrinin inkişafı baxımından biznes mühitinin təhlili qiymətləndirilmişdir;
- Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun inkişafının stimullaşdırılması istiqamətləri göstərilmişdir;
- qeyri-neft sektorunun inkişafı sahəsində dövlətin iqtisadi siyasətinin təkmilləşdirilməsi yolları üzrə təklif və tövsiyələr hazırlanmışdır.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, işdə verilmiş nəzəri-metodoloji müddəalar və praktiki tədbirlər kompleks respublikanın qeyri-neft sənaye sahələrində inkişaf istiqamətləri müəyyənləşdirilərkən müvafiq qurumlar tərəfindən həm makro, həm də mikroiqtisadi səviyyələrdə istifadə oluna bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Tədqiqatın əsas müddəa, nəticə və təklifləri Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi nüfuzlu yerli və xarici jurnallardakı 6 məqalədə, Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin (1-2 iyun 2018), Белорусского торгово-экономического университета (2019), Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetinin (2019) keçirdikləri beynəlxalq elmi praktik konfransların materiallarındakı 3 tezisdə öz əksini tapmışdır. Çap olunmuş elmi əsərlər sırasında “Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun inkişafının təmin edilməsində milli valyutanın rolunun səciyyəvi xüsusiyyətləri” (Bakı, 2017), “İqtisadiyyatın strukturunun formalaşmasını müəyyən edən amillər” (Bakı, 2018), “Azərbaycanda qeyri-neft sənaye sahələrinin inkişafının prioritet istiqamətləri” (Bakı, 2018), “Голландский

синдром и развитие нефтяных промышленных отраслей” (Москва, 2018), “Azərbaycanda qeyri-neft iqtisadiyyatının inkişaf dinamikasının qiymətləndirilməsi” (Bakı, 2019), “Azərbaycanda qeyri-neft sahələrinin müasir vəziyyətinin təhlili” (Bakı, 2019) adlı məqalələri göstərmək olar.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin “İqtisadi nəzəriyyə” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Giriş (10336 işarə), I fəsil (77783 işarə), II fəsil (53489 işarə), III fəsil (57999 işarə), nəticə (16409 işarə) və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı (12690 işarə) üzrə ümumi həcm 228706 işarədir. Dissertasiyanın işarə sayı cədvəllər, şəkillər, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı və ixtisarlarnın siyahısı istisna olmaqla 216016 işarədir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın girişində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, onun öyrənilmə səviyyəsi, məqsəd və vəzifələri, nəzəri və informasiya bazası, elmi yenilikləri, təcrübə əhəmiyyəti və aprobeiyası şərh edilmişdir.

Dissertasiyanın “Qeyri-neft sektorunun inkişafının stimullaşdırılmasının nəzəri-metodoloji əsasları” adlanan birinci fəslində hər bir ölkənin malik olduğu təbii-iqtisadi, elmi-texnoloji, üstünlüklərin iqtisadiyyatın strukturunun formalaşmasında önəmli rol oynayır. Belə ki, təbii resurslar və iqlim şəraiti iqtisadiyyatın strukturunun formalaşmasını şərtləndirən ilkin amillərdir. Burada təbii resursların kəmiyyəti və keyfiyyəti sənayenin inkişafı baxımından, iqlim şəraiti isə kənd təsərrüfatının inkişafı üçün önəmlidir. İkinci mühüm amil kimi tarixən formalaşan ixtisaslaşmadır ki, bu da iqtisadiyyatın strukturunun formalaşmasında önəmli rol oynayır. Məsələn, bir sıra ərəb ölkələri, İran, Küveyt, Venesuela neft sənayesi üzrə, Rusiya hərbi sənaye üzrə ixtisaslaşdığından qısa müddət ərzində formalaşmış strukturdan imtina etmək elə də asan məsələ deyildir. İqtisadiyyatın

strukturunun formalaşmasında üçüncü mühüm amil isə ölkədə texnologiyanın inkişaf səviyyəsi ilə bağlıdır. Ölkədə innovasiya və elmtutumlu baza sahələrin olması bazar münasibətləri şəraitində yeni texnika və texnologiyanın yaradılması üçün əsas rola malik ola bilər. İqtisadiyyatın strukturunun formalaşmasında dördüncü amil kimi cəmiyyətin ictimai-sosial quruluşu da önəmli rola malikdir. Belə ki, hər hansı bir ölkədə əhalinin sayı çox və ümumi həyat səviyyəsi aşağıdırsa onda, dövlət məqsədyönlü şəkildə kənd təsərrüfatı və sənaye məhsullarının istehsalının artmasına çalışacaqdır ki, burada əsas məqsəd əhalinin artan tələbatının təmin edilməsindən ibarət olacaqdır. İqtisadiyyatın strukturunun formalaşmasında beşinci amili məcmu tələb parametrlərinin nəzərə alınmasıdır. Məhsul və xidmət istehsalçıları əhalinin gəlirlərini daima nəzərə almalıdırlar. Bildiyimiz kimi, əhalinin tələbatı məhdud deyildir. İnsanlar öz istehlakları üçün məhsul seçərkən özlərinin maliyyə imkanlarını nəzərə alaraq çalışırlar ki, ən yüksək istehlak dəyəri olan malları seçsinlər və ya həmin malları seçməyə üstünlük verirlər. Başqa sözlə, əmtəə və xidmətlərə olan tələbat ödəniş qabiliyyətli olmalıdır. Marketoloq nöqtəyi-nəzərindən yanaşmalar göstərir ki, istehsalçılar istehlakçıların hansı məhsullara və ya xidmətlərə üstünlük verdiklərini də öyrənməlidirlər ki, bu da onların məhsullarının çeşidinin artmasına, başqa sözlə isə istehsallarının həcmünün genişlənməsinə səbəb olacaqdır. İqtisadiyyatın strukturunun formalaşmasına təsir edəbiləcək altıncı amil bazarın doyma dərəcəsi ilə bağlıdır. Belə ki, bazarın hər hansı bir sənaye məhsulu ilə doyması və həmin sahə üzrə inkişaf perspektivlərinin olmaması sahibkara yeni sənaye sahəsini açması üçün təkan verə və ya onu cəlb edə bilər.

Ümumiyyətlə, beynəlxalq amillərin təsiri nəticəsində iqtisadiyyatın strukturunun formalaşmasının əsas metodları kimi aşağıdakıları qeyd etmək olar: ¹

1. İnnovasiyanın və elmi-texniki tərəqqinin (ETT) dəstəklənməsi.

Müşahidələr təsdiq edir ki, ETT-nin və innovasiyaların xarakteristikası və inkişaf tempi nəinki ayrı-ayrı ölkələrin iqtisadiyyat strukturunun formalaşmasına, inkişafına bütövlükdə dünya iqtisadiyyatının

¹ Əbdülsəlimzadə Q.Y., Mikroiqtisadiyyat-Makroiqtisadiyyat, Bakı-2014. s. 303.

inkişafına birbaşa təsir göstərir. ETT-nin və innovasiyanın iqtisadiyyatın strukturuna təsiri ölkədə texnoloji işsizliyin yaranmasına da səbəb ola bilər. Məsələn, ABŞ-da avtomobil sənayesində robotlaşdırma kütləvi texnoloji işsizlik üçün real təhlükə yaratmışdır. Xatırladaq ki, ETT nəticəsində iqtisadiyyatın strukturunda fəaliyyət göstərən elektrifikasişdırma, avtomatlaşdırma və kimya sənayelərinin yerləşdirilməsi təbii şəraitdən asılı deyildir.

2. Qeyri-neft sektorunun möhkəm təməllər üzərində formalaşdırılması, inkişafı baxımından informasiya və məsləhət dəstəyinin təmin edilməsi. Qeyri-neft sektorunda sahibkarlıq subyektlərinə dövlət orqanları, yerli hakimiyyət orqanları tərəfindən informasiya və məsləhət dəstəyi verilə bilər ki, bunlara da qeyri-neft sektorunun məhsullarının istehsalı üçün lazım olan “bülletenlər”, məlumat bazaları, “saytlar” “internet” informasiya və telekommunikasiya şəbəkəsi, turizm, sənaye, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı üçün lazım olan iqtisadi, hüquqi, istehsal və texnoloji məlumatları və marketing sahəsində məlumatları aid etmək olar.

3. Qeyri-neft sektorunun inkişafı baxımından insan resurslarının inkişafının dəstəklənməsi.

Bu istiqamətdə fəaliyyətin stimullaşdırılması üçün qeyri-neft sektorunda fəaliyyət göstərən işçilər üçün əlavə peşə proqramları üzrə təlim və tədbirlərin keçirilməsi, metodik və elmi-pedaqoji dəstəyin göstərilməsi, qeyri-neft sektorunun profilinə uyğun olaraq praktiki bilik və bacarıqlarının artırılması istiqamətində dəstək göstərmək olar.

4. Qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün bu sahədə istehsal olunan məhsulların xarici ticarət istiqamətində dəstəklənməsi.

Qeyri-neft sektoru məhsullarının xarici bazarlara təşviq edilməsi və istiqamətdə əlverişli şəraitin yaradılması, ixrac kreditləri və bəzi risklərin dövlət zəmanətilə təmin edilməsini nəzərdə tutur.

5. Qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün həmin sahələr üzrə aid olan məhsullara, xidmətlərə dövlət və bələdiyyə sifarişlərinin təmin edilməsi.

Təcrübə təsdiqləyir ki, müasir dövrdə ölkələrin inkişaf templəri və səviyyələri arasındakı fərqlərin mövcudluğu və eləcə də ölkələr arasında malik olduqları iqtisadi resursların strukturu və texnoloji biliklərinin səviyyələri arasındakı müəyyən fərqliliklər onunla nəticələnir

ki, hər hansı bir ölkədə müəyyən məhsulların istehsalına çəkilən xərclərin səviyyəsi ilə başqa bir ölkədə analoji məhsula çəkilən xərc arasında müxtəliflik olur. Belə halda isə bir tərəfdən məhdud iqtisadi resurslardan səmərəli istifadə etmək, digər bir tərəfdən dövlət həmin qeyri-neft sektorunda istehsal olunan məhsulların müəyyən hissəsinin sifarişçisi olmaqla həmin sahəni stimullaşdırmaqla, bir tərəfdən isə ölkələr iqtisadi geriləməni aradan qaldırmaq üçün iqtisadiyyatda struktur dəyişməsinə getmək zərurəti ilə üzləşirlər.

6. Qeyri-neft sektorunun inkişafını zəruri edən amillərdən biri geosiyasi vəziyyət və digər ölkələrlə qarşılıqlı əlaqələrlə bağlıdır.

Sonuncu amil iqtisadi amillərdən tamamilə fərqli, beynəlxalq arenada baş verən proseslərlə bağlı olaraq iqtisadiyyatın strukturuna təsiretmə imkanına malikdir. Bura əsasən ölkələr arasında ideoloji fərqlər və hərbi münaqişələrin davamlı təhdid xarakterli olması kimi amillər daxildir. Ölkələr arasında qarşılıqlı iqtisadi asılılığın artması bir çox ölkələrin iqtisadi inkişafına ciddi təsir etmişdir. Son dövrlər demək olar ki, əksər dünya ölkələrinin iqtisadi açıqlıq dərəcəsinin böyük olması kapitalın ölkələrarası sərbəst hərəkətini artırmaqla yanaşı beynəlxalq ticarətin də artmasına səbəb olmuşdur.

Müasir dövrdə iqtisadiyyatın strukturunun formalaşmasında sənayenin sahə strukturu daha ön plana çıxır. Demək olar ki, əksər ölkələrdə sənayenin sahə strukturunun inkişaf etməsi digər sahələrlə müqayisədə daha ön plana çıxır. Sənaye ÜDM-in və milli gəlirin əsas hissəsini təşkil etməklə maddi istehsalın aparıcı sahəsidir. Məsələn, bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə sənayenin ÜDM-də payı 40%-dən artıqdır. Bunu əksər ölkələrin statistik rəqəmlərinə nəzər yetirməklə görmək mümkündür. Yüksək keyfiyyətdə olan məhsullara cəmiyyətin tələbatının təmin olunması, ETT-nin və onun nəticələrinin istehsalda tətbiq olunma dərəcəsi, texniki yenidənqurulma, ictimai əmək bölgüsünün, ixtisaslaşmanın, kooperativləşmənin inkişaf səviyyəsi, əhalinin sənaye məhsullarına ehtiyaclarının artma səviyyəsi, sənayenin inkişafı üçün sosial-tarixi şərtlər, təbii ehtiyatlar və onun səviyyəsi sənayenin inkişafı üçün əsas şərtidir. Sənayenin sahə strukturu sənayələrin tərkibi, onların kəmiyyət əlaqələri ilə xarakterizə olunur, aralarında müəyyən istehsal əlaqələrini ifadə edir. Bu baxımdan

M.Porter təsdiq edir ki, rəqabətdə üstünlük əldə etmək çoxsaylı faktorlardan asılıdır. Bura tarixi nailiyyətlərdən tutmuş, milli, mənəvi dəyərlər, mədəniyyət və s. aiddir. Nəticə etibarlı ilə beynəlxalq rəqabətdə o ölkələr qalib gəlirlər ki, onlar konkret sahə müəyyən edib və bunun üçün ölkədə əlverişli şərait mövcuddur².

İqtisadiyyatın sahə strukturunu müəyyənləşdirərkən, təhlil edərkən dövlətin struktur siyasətini də unutmamaq olmaz. Belə ki, iqtisadiyyatın strukturunun formalaşmasında və stimullaşdırılmasında dövlətin iqtisadi siyasətinin rolu böyükdür. Dövlətin struktur siyasətinə iqtisadiyyatla bağlı ideya və tədbirlərin məcmusu kimi baxmaq lazımdır. Həyata keçirilən bu siyasət iqtisadiyyatın strukturunun proporsional şəkildə qurulmasına, mövcud strukturun tənzimlənməsinə və modernləşməsinə istiqamətlənir. Ölkənin struktur siyasəti müəyyən olunmazdan əvvəl sosial-iqtisadi vəziyyət qiymətləndirilməli və iqtisadiyyatın sahələrinin prioritetliyi müəyyən olunmalıdır. Bu baxımdan dünya praktikasında iki növ struktur siyasəti fərqləndirilir:

- Passiv iqtisadi struktur siyasəti. Burada əsas diqqət iqtisadiyyatın bazar mexanizminin formalaşdırılmasına yönəldilir ki, bu da iqtisadiyyatda tələb vasitəsilə iqtisadiyyatın strukturunun formalaşdırılmasına yönəldilir və dövlət bu məsələdə yalnız kapitalın sərbəst axını üçün qanuni əsas yaradır.
- Aktiv iqtisadi struktur siyasəti. Bu siyasət vasitəsində isə dövlət iqtisadiyyatın proporsionallığına və müəyyən bölmələrə düzəlişlər edir.

Müşahidələrə əsaslanaraq deyə bilərik ki, müxtəlif dövrlərdə və müxtəlif dövlətlərdə həyata keçirilən struktur siyasətinin əsasən iki məqsədi olur:

1. Ölkənin ayrı-ayrı sahələrinin dəstəklənməsi yolu ilə iqtisadi inkişafın stimullaşdırılması;
2. Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi və milli sənaye məhsullarının beynəlxalq bazarlara çıxışının stimullaşdırılması təmini.

² Портер М., Конкуренция М.: Вильямс, 2005. 608 с.

Həyata keçirilən bu siyasət nəticə etibarlı ilə milli iqtisadiyyatın balanslaşdırılmasına, proporsionallığının təmin olunmasına, dinamikliyinin, stabilliyinin yüksəlməsinə və iqtisadi böhranların azalmasına xidmət edəcəkdir. İstənilən ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsi bilavasitə istehsal sahələrinin nəticəsindən asılıdır. İstehsal sahəsinin nəticəsinin müəyyən olunmasında istehsal amillərindən istifadə olunma səviyyəsi olduqca önəmlidir. İstehsal amillərinin əmək, kapital və material, yəni, təbii sərvətlər olduğunu nəzərə alsaq deyə bilərik ki, istehsal ora cəlb olunmuş istehsal resursları ilə hazır məhsul buraxılışı arasındakı real texnoloji asılılığı əks etdirir. Müşahidələr təsdiqləyir ki, əgər XIX və XX əsrin 20-ci illərinə kimi istehsal resursları, xüsusilə də təbii resursların bolluğuna ölkədə iqtisadi inkişafın əsas amili kimi baxılırdısa qısa müddət sonra bu fikrin heç də doğru olmadığı üzə çıxdı. Belə ki, ingilis iqtisadçısı R.Auti XX əsrin 70-ci illərində göstərirdi ki, təbii sərvətlərlə zəngin olan ölkələrin iqtisadi inkişafı, təbii sərvətləri elə də bol olmayan ölkələrlə müqayisədə aşağıdır. Doğrudur, bu fikirləri sonralar D.Saks və E.Uorner də öz əsərlərində göstərmişdir. Onu da bildirək ki, ilk dəfə məhz R. Auti 1993-cü ildə “sərvət lənəti” terminini işlətməmiş və bu termin iqtisad elminə daxil olmuşdur³. Ümumiyyətlə, “holland xəstəliyi”nin simptomları bir çox ölkələrdə müxtəlif formalarda təzahür etdiyindən onun tədqiqi ilə bağlı bir çox iqtisadçıların baxışları olmuşdur. Holland xəstəliyini iki amillə şərtləndirirlər.

1. Neft dollarının ölkəyə axını nəticəsində milli valyutanın real dəyəri artdığından, neft bumuna qədər rəqabət qabiliyyətinə malik olan sahələr (xüsusən də kənd təsərrüfatı, emal sənaye sahələri və s.) rəqabət qabiliyyətini itirir;

2. Bum vaxtı iqtisadiyyatın bir tarazlıq nöqtəsindən digər tarazlıq nöqtəsinə keçməsi və habelə bumdan sonra yenidən əvvəlki nöqtəsinə qayıtması əlavə xərclər tələb edir.

Son 40 ildə müzakirə olunan mövzulardan biri də, bu olmuşdur ki, təbii ehtiyatlarla zəngin olan ölkələrin həmin məhsulların ixracından

³ Гурьянов П.А.Российская рентная экономика: миф или реальность Международны́й журнал прикладных и фундаментальных исследований № 11, 2016

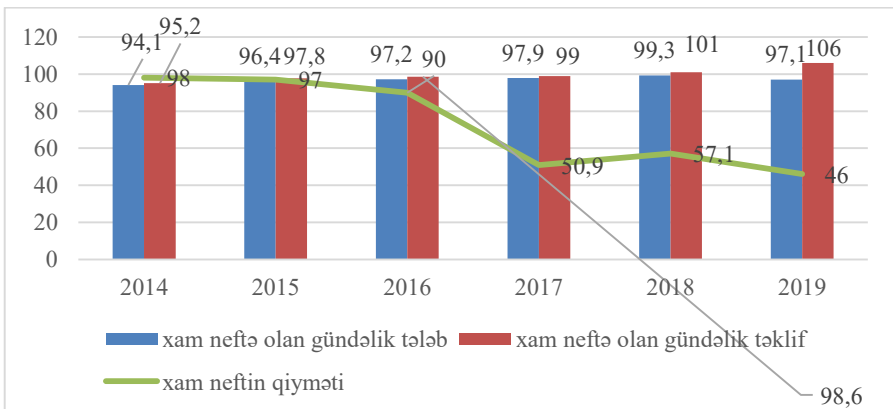
əldə edilən gəlirlər iqtisadi inkişafa, rəqabətqabiliyyətliliyə, sosial-iqtisadi məsələlərin həllinə, yoxsa əksinə, cəmiyyətdə bərabərsizliyə, əhalinin həyat səviyyəsinin aşağı düşməsinə və bir sıra xoşagəlməz halların yaranmasına səbəb olur. Belə halı isə heç şübhəsiz ki, dövlətin iqtisadiyyatı nə dərəcədə və ya hansı səviyyədə tənzimləməsindən asılı olaraq müəyyən etmək olar. Bu baxımdan təbii sərvətləri bol olan ölkələri iki qrupa ayırmaq olar. Birinci qrup ölkələrə təbii sərvətlərdən gələn vəsaitlərdən səmərəli istifadə edərək iqtisadiyyatı düzgün tənzimləyən ölkələri, ikinci qrup ölkələr isə təbii sərvətlərdən gələn gəlirlərdən səmərəli istifadə etməyən və düzgün iqtisadi tənzimləmə metodları seçməyən ölkələri aid etmək olar. Təcrübə göstərir ki, bəzi ölkələrdə təbii ehtiyatların bol olması və onların ixracından gələn gəlirlərdən səmərəli istifadə edilməsi yüksək inkişafın, rəqabətin və insan kapitalının inkişafının əsas mənbəyi kimi çıxış edir. Belə ölkələrə nümunə kimi, Norveç, ABŞ, Kanada, Böyük Britaniyanı göstərmək olar. Lakin digər bir qisim ölkələrdə təbii sərvətlərin bolluğu və onların ixtacından gələn gəlirlərdən səmərəli istifadə olunmaması nəticə etibarilə əhalinin həyat səviyyəsinin pisləşməsinə və iqtisadiyyatın birtərəfli qaydada inkişafına gətirib çıxarır. Belə ölkələrə nümunə kimi İraq, Anqola, Suriya, Sudan, Kolumbiya, Əlcəzair, Nigeriya və s. göstərmək olar. Bu fikirləri müəyyən mənada qonşu Rusiya üçün də söyləmək olar. Belə ki, ərazi baxımından dünyanın ən böyük dövləti və bütün təbii sərvətləri olan və ixracının strukturunda xammal resursları üztünlük təşkil edən Rusiyanın iqtisadiyyatı heç də dünyanın iqtisadi baxımdan lider ölkələri ilə rəqabət apara bilmir.

Neft gəlirlərinin milli iqtisadiyyata təsirlərinin qarşısının alınmasında və qeyri-neft sahələrinin inkişafında Norveç təcrübəsi olduqca faydalıdır. Norveç dünyada yeganə ölkədir ki, neft bumu bu ölkədə iqtisadi inkişafa gətirib çıxarıb. Norveçdə neft kəşfiyyatı və hasilatı üçün tələb olunan avadanlıqların və xidmətlərin 55%-indən çoxunu yerli şirkətlər yerinə yetirir. Norveçin neft sahəsində 100 mindən çox adam çalışır ki, bu da məşğul əhalinin 3-4%-i deməkdir. Bunlardan 30 mini kəşfiyyatda, 45 mindən çoxu tikintidə, qalanı isə digər sahələrdə çalışır. Dənizdə işləyən fəhlələr 2 həftə işdə, 3 həftə isə evdə olurlar. Neft sektorunda işləyən işçilərin əməkhaqları 60 min dollar civarında

olur. Norveçdə neft hasilatının maya dəyəri hər barel üçün 5-10 dollara başa gəlir. Ölkə ildə orta hesabla 23 mlrd. dollarlıq neft ixrac edir ki, bu da ümumi ixracının 40%-i həcmindədir. Bütçə gəlirlərində neftin payının 18-25%-dən artıq olmasına imkan verilmir. Digər tərəfdən onu da bildirək ki, son illər ölkədə 170 mln. ton neft, 50 milyard kub metr qaz və 10 milyon ton konsentrat hasil edilir. Xatırladaq ki, bu göstərici Azərbaycanda 30 min və ümumi məşğul əhalinin 0,8%-ni təşkil edir. Bildirmək zəruridir ki, Norveçdə enerji hasilatı sənayesində dövlət nəzarəti mövcuddur. Bu ölkənin ən böyük neft şirkəti “Statoyl”dur ki, bunun da səhmlərinin 100%-i dövlətə məxsusdur.

Dissertasiyanın “Azərbaycan Respublikasında qeyri-neft sektorunun inkişafını xarakterizə edən göstəricilərin təhlili və qiymətləndirilməsi” adlanan ikinci fəslində Qeyri-neft sektorunun inkişafının hüquqi, institusional və iqtisadi əsaslarının qiymətləndirilməsi, qeyri-neft sahələrinin müasir vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi, ölkədə qeyri-neft sektorunun stimullaşdırılması baxımından biznes və investisiya mühitinin qiymətləndirilməsi həyata keçirilmişdir.

Qlobal aləmdə pandemiyanın yayılması, əksər ölkələrin səyahət, turizmlə bağlı məhdudlaşdırıcı tədbirləri və nəticədə nəqliyyatdan istifadənin kəskin azalması neft istehlakının da azalmasını şərtləndirmişdir. Bunu dünya Enerji İnformasiya Administrasiyasının statistik məlumatlarından da görmək olar.

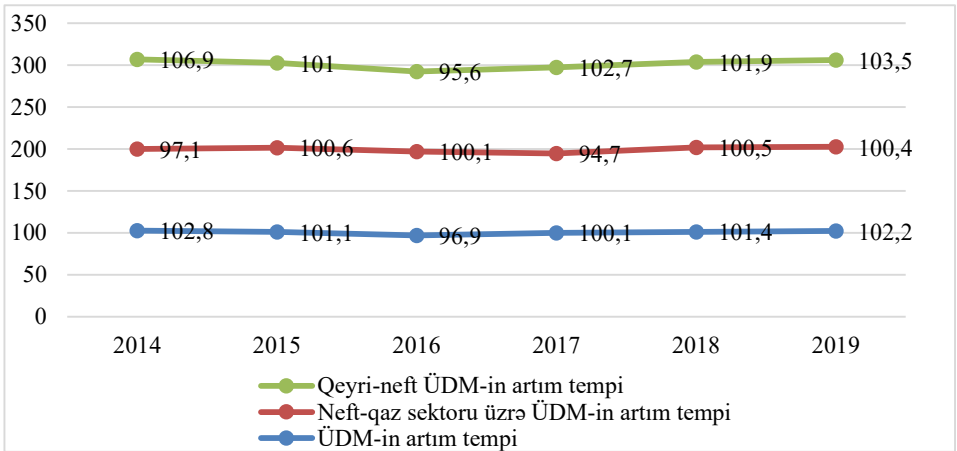
Şəkil 1 Dünya miqyasında xam neftə gündəlik tələb, təklifi. ABŞ dolları ilə orta qiyməti (milyon barellə, müəllif tərəfindən hazırlanmışdır)

İqtisadiyyatın sahə strukturunun müəyyən edilməsində investisiya qoyuluşları önəmli rola malikdir. Bunu ən azı nəzəri yanaşmalardan da müəyyən etmək olar. Yəni hansı sahəyə investisiya qoyuluşlarının həcmi çoxdursa, deməli həmin sahənin iqtisadi artım tempi də yüksək olur. Bu baxımdan ölkəmizdə neft sektorunun yüksək inkişafı onun strateji məhsul olması ilə yanaşı həmin sahəyə yönəldilən investisiyaların həcmiminin çox olması sayəsində mümkün olmuşdur. Müstəqillik dövründə neft sənayesinə yönəldilən investisiyaların həcmiminin çox olması təbii olaraq neft sənaye sahəsinin məhsullarının həcmi və ixracın strukturunda neft məhsullarının xüsusi çəkisinin artmasını şərtləndirən amil olmuşdur. Neft tükənən təbii sərvət olduğu və iqtisadiyyatın asılılıq dərəcəsini gücləndirdiyi üçün Azərbaycan hökuməti qeyri-neft sektorunun və sənaye sahələrinin inkişafı üçün ciddi addımlar atır. Bunu nəzərə alaraq 06 dekabr 2016-cı ildə “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə Strateji Yol Xəritəsi” haqqında ölkə Prezidenti tərəfindən Fərman imzalanmışdır⁴. Müşahidələr təsdiqləyir ki, müasir dövrdə iqtisadi inkişafın səmərəliliyini təsdiqləyən amil neft, təbii qaz, qızıl, gümüş deyil, məhz texnologiya və mütərəqqi texnologiyaya əsaslanan iqtisadiyyatın qurulmasıdır. Buna görə də qeyri-neft sektorunun inkişafı zəruridir. Qeyd etdiyimiz kimi, qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün əsas amil investisiya qoyuluşları ilə bağlıdır.

Aparılan müşahidələr təsdiqləyir ki, sosial və sair xidmətlər istisna olmaqla qalan digər sahələrin ÜDM-də xüsusi çəkisi nəinki 80%-dən, hətta bəzi sahələrin, xüsusilə də kənd təsərrüfatı, ticarət və xidmətlər qeyri-dövlət sahələrinin ÜDM-də payı 90%-dən belə çoxdur. Yəni, ÜDM istehsalında qeyri-dövlət bölməsinin payı yüksəkdir. Belə hal müsbət məqam kimi qeyd olunsa da burada xüsusi bir məqamı və ya ziddiyyətli halı bildirmək istərdik. Bu da ondan ibarətdir ki, ÜDM-də qeyri-dövlət bölməsinin payı 84,0%-dən çox olmasına baxmayaraq, onun dəyər baxımından cəmi 57,1%-i qeyri-neft bölmələrində istehsal olunan məhsul və xidmətlərin payına düşür. Başqa sözlə, qeyri-neft

⁴ Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektvləri üzrə Strateji Yol Xəritəsi 06.12.2016-ci il AR Prezidentinin Fərmanı;

sektorunun həcmi ilə onun istehsal etdiyi məhsul arasında ciddi fərqin, disbalansın olması, fikrimcə, arzuolunan hal deyildir. ÜDM-in qeyri-dövlət bölməsinin payına uyğun məhsul istehsalının olması daha yaxşı olardı. Qeyri-neft sektorunun ÜDM-də xüsusi çəkisi 2011-ci ildə 44,54% olduğu halda bu göstərici 2020-ci ildə 61,9%-ə yüksəlmişdir. Digər tərəfdən onu da bildirək ki, qeyri-neft sektoru üzrə artım tempi, neft-qaz sektoru üzrə və ÜDM-in artım tempindən yüksək olmuşdur. Belə ki, Cədvəl №2-nin məlumatlarının təhlili göstərir ki, 2006-2011-ci illərdə neft-qaz sektoru üzrə istehsal olunan ÜDM qeyri-neft sektorunu üstələmişdir. Lakin 2012-ci ildən başlayaraq qeyri-neft sektoru üzrə istehsal olunan ÜDM-in həcmi neft-qaz sektorunu üstələmişdir. Məlumatlar göstərir ki, 2011-ci ilə nisbətən 2020-ci ildə qeyri-neft sektoru üzrə ümumi məhsul istehsalı 78% artmışdırsa, təhlil olunan dövrdə neft-qaz sektoru üzrə cəmi 14,2% az məhsul istehsal olunmuşdur. Bu baxımdan təhlil olunan dövrlər üzrə artım tempinin təhlili də maraqlıdır.

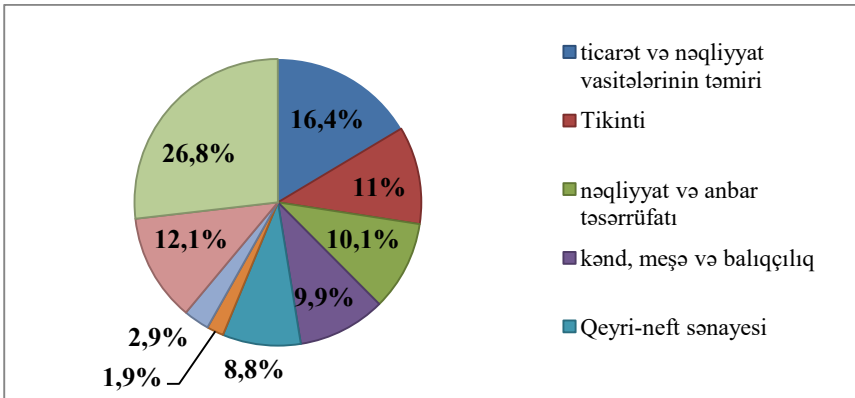

Şəkil 2. ÜDM, neft-qaz sektoru, qeyri-neft sektorunun artım tempi (müəllif tərəfindən hazırlanmışdır).

Şəkil 2-nin məlumatlarına əsaslanaraq qeyd etmək olar ki, ÜDM-in 2014-2019-cü illər üzrə orta illik artım tempi 0,8% olduğu halda,

neft-qaz sektoru üzrə – 4,6% (azalma) və qeyri-neft sektoru üzrə bu göstərici 3,8% olmuşdur. Beləliklə, təhlil göstərir ki, son 10 (on) il üzrə (2011-2020-ci illər) qeyri-neft sektorunun illər üzrə artım tempi həm ÜDM-in və həm də neft sektorunun artım tempindən yüksək olmuşdur. Aparılan təhlillər əsasında belə qənaətə gəlmək olar ki, məhsul istehsalı baxımından ölkənin qeyri-neft sektoru səmərəli formalaşmamışdır.

Ölkəmizin İqtisadiyyat Nazirliyinin statistik məlumatlarına görə 2020-ci ildə qeyri-neft sektorunda 50,8 milyard manat həcmində əlavə dəyər yaradılmışdır. Bunun da ÜDM-də xüsusi çəkisi 70,2% təşkil etmişdir. Beləliklə də 2020-ci ildə milli iqtisadiyyatın sahələri üzrə yaradılmış əlavə dəyərin sahə strukturu aşağıdakı kimi olmuşdur.

Şəkil 3. 2020-ci ildə qeyri-neft sektorunda yaradılmış əlavə dəyərin sahələr üzrə bölgüsü, faizlə

Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) hesabatlarında göstərir ki, təbii resurslarla zəngin ölkələrin iqtisadi asılılıqlarının meyarlarından biri ölkənin büdcə gəlirlərinin 25%-dən çox hissəsinin həmin resursların satışından formalaşması ilə bağlıdır. Yəni hansı ölkənin dövlət büdcəsində təbii resursların satışından əldə edilən gəlir 25%-dən çoxdursa, deməli həmin ölkələr təbii resurslardan asılı ölkədir. Əgər nəzəri baxımdan deyilənə inansaq onda Azərbaycan Respublikası dövlət

büdcəsi neftdən birbaşa asılı olan ölkədir. Bu baxımdan dövlət büdcəsinin neft sektoru və qeyri-neft sektoru üzrə gəlirlərinə nəzər salaraq.

Cədvəl 1.
Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinin gəlirləri (%)

İllər	Neft sektoru üzrə daxilolmalar	Qeyri-neft sektoru üzrə daxilolmalar
2014	66,0	34,0
2015	58,4	41,6
2016	52,7	47,3
2017	47,4	52,6
2018	60,2	39,8
2019	59,8	40,2

Cədvəl məlumatları göstərir ki, ölkəmizin dövlət büdcəsinin gəlirlərində neft sektoru üzrə daxilolmalar, qeyri-neft sektoru üzrə daxilolmalardan xeyli çoxdur. 2014-cü ildə ABŞ-da aparılmış tədqiqatlar nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, iqtisadi dayanıqlığın əsas şərti iqtisadiyyatın diversifikasiya olunması səviyyəsi ilə birbaşa bağlıdır. Müşahidələr təsdiqləyir ki, iqtisadiyyatın diversifikasiyasını müxtəlif meyarlara görə aparmaq olar. Məsələn, iqtisadiyyatın sahələrinə görə, ölkənin regionlarına görə, məşğulluğa görə və s. diversifikasiya əmsalını müəyyən etmək olur. Bu əmsallar içərisində “Hachman Index” öz aktullığı və zəruriliyi ilə seçilir. Təsadüfi deyildir ki, ABŞ-da iqtisadiyyatın diversifikasiya amillərindən biri kimi “Hachman Index” də iqtisadi dayanıqlığa səbəb olan əsas amillərdən biri kimi seçilmişdir. Riyazi olaraq “Hachman Index”ni belə göstərmək olar⁵.

$$HI_t = \frac{1}{\sum_1^n (S_i^r / S_{ölke} * S_i^r)}$$

Burada; HI_t - t ili üzrə Hachman indeksi;

⁵ N.Z.Mehdiyeva “İqtisadiyyatın strukturunun formalaşmasını müəyyən edən amillər” Əmək və Sosial problemlər. Elmi əsərlər toplusu, № 1(21), 2018, səh. 152-157

S_i^r - t ili üçün iqtisadi rayon üzrə məşgullüğün i- sənayesində payı.

$S_{ölke}$ - ölkə üzrə i- sənayesində paydır.

Bir qayda olaraq Hachman indeksi həmişə 1-dən (vahid) kiçik qiymət alır. Hachman indeksinin 1-ə (vahidə) yaxın olması daha yaxşı diversifikasiyadan, 0-a (sıfır) yaxın olması isə daha aşağı və ya az səviyyədə diversifikasiyanın olmasından xəbər verir. Aydındır ki, hansı ölkənin diversifikasiyası daha yaxşı və ya mükəmməldirsə o, daha zəif diversifikasiya olunmuş ölkənin iqtisadiyyatına nisbətən daha davamlı və daha dayanıqlı olur. Bunu son dünya böhranı da bir daha təsdiq etmişdir.

İqtisadiyyatın şaxələnməsini, rəngarəngliyini, ölkənin iqtisadi rayonlarının müxtəlif aspektlərini, regionların qeyri-bərabər inkişafını, məşgullüğün diversifikasiya əmsalını müəyyən etmək üçün diversifikasiya əmsalından istifadə edilir. Diversifikasiya əmsalı aşağıdakı kimi hesablanır.

$$D = \frac{S^2}{S_1^2 + S_2^2 + S_3^2 + \dots + S_n^2} \quad 1 \leq D \leq n$$

Burada; D-iqtisadiyyatın diversifikasiya əmsalını,

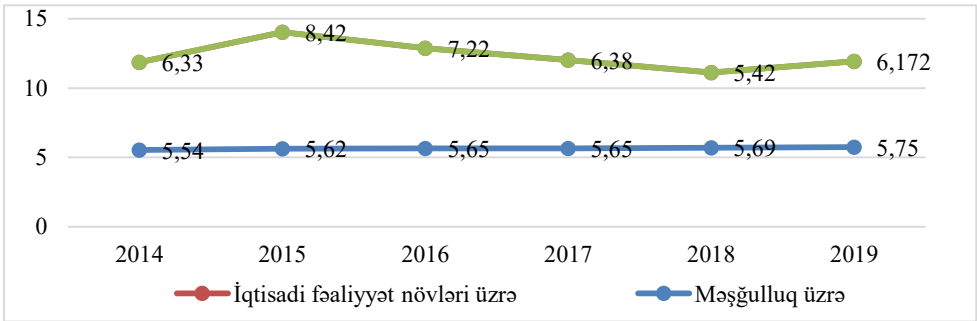
kəsrin surətində olan S^2 - İqtisadi fəaliyyət növləri üzrə cəmi məşgullüğü,

S_1^2, S_2^2, S_3^2 - isə iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə isə məşgullüğü göstərir.

Əgər diversifikasiya əmsalı iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə hesablandıqda $D > \frac{n+1}{2}$ olduqda iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə

məşğul əhalinin bölgüsünün tarazlıq səviyyəsi qənaətbəxş,

$D < \frac{n+1}{2}$ olduqda isə əksinə, iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə məşğul əhalinin bölgüsünün səviyyəsi qeyri-qənaətbəxş hesab edilir.

Şəkil № 4. İqtisadi fəaliyyət növləri üzrə və iqtisadi sahələrin məşğulluğu üzrə əhalinin diversifikasiya əmsalının qrafiki (müəllif tərəfindən hesablanmışdır)

Aparılan təhlillər göstərir ki, ölkədə təhlil olunan dövrdə iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə məşğul əhalinin bölgüsünün səviyyəsi qeyri-qənaətbəxş olmuşdur.

Dissertasiyanın “Azərbaycan Respublikasında qeyri-neft sektorunun inkişafının stimullaşdırılması istiqamətləri” adlanan üçüncü fəslində Azərbaycanda qeyri-neft sahələrinin inkişafının prioritet istiqamətləri və qeyri-neft sektorunun inkişafı sahəsində dövlətin iqtisadi siyasətinin təkmilləşdirilməsi yolları göstərilmişdir. Ölkədə qeyri-neft sektorunun inkişafı sahəsində dövlətin iqtisadi siyasətinin təkmilləşdirilməsi mahiyyət etibarilə dörd istiqamətdə olmalıdır:

1. Qeyri-neft sektoruna investisiya yerləşdirilməsinin maliyyələşdirilməsi istiqamətində daha məqbul şəraitin yaradılması;
2. İstehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi;
3. Risklərin azaldılması və diversifikasiyası;
4. Qeyri-neft sektorunda fəaliyyət göstərən müəssisələrin inkişafına müdaxilələrin azaldılması və dövlət dəstəyinin artırılması.

Ölkənin qeyri-neft sektorunun inkişafı baxımından maliyyələşmə mənbələrinin genişləndirilməsi və banklar tərəfindən verilən faiz dərəcələrinin aşağı salınması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan bu istiqamətdə dövlətin iqtisadi siyasətinin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac duyulur. Hesab edirik ki, kənd təsərrüfatı və emal müəssisələrini inkişaf etdirmək üçün əhəmiyyətli agentliklər və ya investisiya

şirkətləri yaradılmalıdır. Təkcə bir faktı qeyd edək ki, Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu tərəfindən ölkənin kənd təsərrüfatına və sahibkarlara verilən güzəştli kreditlərin illik faiz dərəcəsinin ən yüksək həddi 6%-ə bərabərdir. Xatırladaq ki, bu göstəricinin banklar tərəfindən verilən kommersiya kreditlərindən faiz dərəcəsi baxımından orta hesabla 4 dəfə aşağı olduğu görünür. Bu isə onu göstərir ki, ölkənin qeyri-neft sektorunun inkişafı baxımından güzəştli kreditlərlə maliyyələşdirilməsi genişləndirilməlidir. Dövlətin iqtisadiyyatın qeyri-neft sektoruna investisiya qoyuluşlarını artırmağın ikinci yolu isə dövlət xərclərinin artırılması və dövlət tərəfindən kapital qoyuluşunu çoxaltmaq, eləcə də ölkədə istehsal olunan əmtəələrin dövlət alışıni genişləndirməkdən ibarətdir. Hesab edirik ki, belə halı xüsusilə təhsil müəssisələrində, hüquq-mühafizə sisteminin geyim və lazımı avadanlıqla təminatı məsələsində yerli müəssisələrin bu istiqamətdə imkanlarından bəhrələnməklə həyata keçirmək olar. Müəssisələrin fəaliyyətinə yönəldilən investisiyaların həcmnin artması gəlirlərin artmasına da şərait yaratmalıdır. Bunun üçün də dövlət öz xərclərini buna müvafiq çoxaltmalıdır. Belə halın baş verməsi müəyyən mənada multiplikativ effekti də üzə çıxarır. Yəni multiplikator o zaman artır ki, istehsalçılar gəlirlərinin çoxalmasından tələbatlarının genişlənməsi üçün istifadə etməyə meyilli olurlar. Əksinə, multiplikator o zaman azalır ki, istehsalçılar yığıma meyilli olur. Onu da bildirək ki, multiplikasiya səmərəliliyini məhdudlaşdıran məqamlar vardır. Belə ki, multiplikasiya səmərəliliyi iqtisadiyyatda istifadə edilməmiş güc və sərbəst işçi qüvvəsi mövcud olduqda səmərəliliyi aşağı olur.

Ölkədə qeyri-neft sektorunun inkişafı sahəsində dövlətin iqtisadi siyasətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində ikinci mühüm addım istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi ilə bağlıdır. Ölkədə təkcə qeyri-neft sektorunun deyil, bütövlükdə iqtisadiyyatın səmərəliliyi milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətlilik səviyyəsi ilə müəyyən edilir. Ölkə ixracının xammal təyinatlı olması, bütövlükdə iqtisadiyyatın səmərəliliyinin aşağı olmasını göstərir ki, bu da ölkənin qeyri-neft sektorunda istehsal olunan məhsulların analoji xarici məhsullarla rəqabətdə aşağı olmasını şərtləndirir. Yerli məhsulların rəqabət qabiliyyətinin aşağı olması başqa bir tərəfdən onu göstərir ki, ölkədə təsərrüfat dövriyyəsinə cəlb edilən iqtisadi resurslardan da səmərəli

istifadə olunmur. Beynəlxalq müşahidələr təsdiqləyir ki, iqtisadiyyatda rəqabətqabiliyyətliliyi qısa bir müddət ərzində təşkil etmək, yaratmaq qeyri-mümkündür. Buna görə də, ölkədə iqtisadi artımın dayanıqlılığını təmin edən, iqtisadi sahələrin inkişaf etdirilməsi dövlət tərəfindən stimullaşdırılmalı və dəstəklənməlidir.

İstənilən ölkədə həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi müəssisələrin səmərəlilik fəaliyyəti ilə birbaşa bağlıdır. Deməli, müəssisələrin inkişafı baxımından keyfiyyətli kadr hazırlığının təmin edilməsi üçün bu istiqamətdə investisiya qoyuluşlarının dövlət tərəfindən həyata keçirilməsi və dəstəklənməsi qeyri-neft sektorunun inkişafı baxımından dövlətin iqtisadi siyasətinin təkmilləşdirilməsi yolları kimi qəbul edilə bilər. Hesab edirik ki, qeyri-neft sektorunun inkişafı ilə əlaqədar olaraq onun əmək bazarı ilə düzgün şəkildə əlaqələndirilməsinə ciddi ehtiyac duyulur. Qeyri-neft sektorunun inkişafı baxımından istehsal sahələrinin səmərəliliyinə təsir göstərən həlledici amillərdən biri ölkənin mövcud infrastruktur sahələrinin vəziyyəti və inkişafı ilə bağlıdır. Ölkədə infrastruktur sahələrin inkişaf səviyyəsi iqtisadi inkişafa birbaşa təsir edir. Yəni ölkədə infrastrukturun səviyyəsi yüksək olarsa onda maliyyə, maddi və informasiya axınlarının sürəti yüksəlir ki, bu da onların dəyərinin aşağı olmasını şərtləndirir.

NƏTİCƏ

1. Müasir dövrdə milli iqtisadiyyatın strukturunun formalaşmasını şərtləndirən ilkin amil ölkənin mövcud olduğu təbii resurslar və iqlim şəraiti, ikinci mühüm amil tarixən formalaşan ixtisaslaşmadır. İqtisadiyyatın strukturunun formalaşmasında üçüncü mühüm amil isə ölkədə texnologiyanın inkişaf səviyyəsi ilə bağlıdır. İqtisadiyyatın strukturunun formalaşmasında dördüncü amil kimi cəmiyyətin ictimai-sosial quruluşu da önəmli rola malikdir. Belə ki, hər hansı bir ölkədə əhalinin sayı çox və ümumi həyat səviyyəsi aşağıdırsa, onda dövlət məqsədyönlü şəkildə kənd təsərrüfatı və sənaye məhsullarının istehsalının artmasına çalışacaqdır ki, burada əsas məqsəd əhalinin artan tələbatının təmin edilməsindən ibarət olacaqdır. İqtisadiyyatın strukturunun formalaşmasında beşinci amil məcmu tələb parametrlərinin nəzərə alınmasıdır. Məhsul və xidmət istehsalçıları əhalinin gəlirlərini daima nəzərə almalıdırlar.

İqtisadiyyatın strukturunun formalaşmasına təsir edə biləcək altıncı amil bazarın doyma dərəcəsi ilə bağlıdır. Belə ki, bazarın hər hansı bir sənaye məhsulu ilə doyması və həmin sahə üzrə inkişaf perspektivlərinin olmaması sahibkarı yeni sənaye sahəsini açması üçün təkan və ya cəlb edə bilər. Beləliklə də iqtisadiyyatın strukturunun formalaşmasında təbii resurslarla yanaşı, elmi-texniki tərəqqinin inkişaf səviyyəsi, əmək ehtiyatlarının kəmiyyəti və keyfiyyəti, infrastruktur və mövcud nəqliyyat şəbəkəsi, ərazi üzrə istehsalın yerləşməsinin xarakteri və dövlətin yürütdüyü iqtisadi siyasət bilavasitə təsir göstərir.

2. İstənilən ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsi bilavasitə istehsal sahələrinin nəticəsindən asılıdır. İstehsal sahəsinin nəticəsinin müəyyən olunmasında istehsal amillərindən istifadə olunma səviyyəsi olduqca önəmlidir. İstehsal amillərinin əmək, kapital və material, yəni, təbii sərvətlər olduğunu nəzərə alsaq deyə bilərik ki, istehsal ora cəlb olunmuş istehsal resursları ilə hazır məhsul buraxılışı arasındakı real texnoloji asılılığı əks etdirir. Təcrübədə bəzən elə olur ki, hər hansı bir istehsal amili digər bir istehsal amilindən daha önə çıxmağı bacarır. Doğrudur, burada istehsal amillərinin digər ölkələrlə müqayisədə qeyri-bərabər paylanması amili də güclüdür. Lakin, bununla belə təkə bir amilin, xüsusilə də təbii resurslar hesabına iqtisadi inkişafın təmin edilməsi heç də uğurlu hal deyildir. İstənilən ölkədə təbii sərvətlərin bol olması onun iqtisadi inkişafı üçün bütün vacib komponentlərin olduğundan xəbər verir. Lakin, bir sıra ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, təbii sərvətlərin bolluğu heç də həmişə iqtisadi inkişafın hərəkətverici amili kimi çıxış edə bilmir və artıq iqtisad elminə bununla bağlı “holland sindromu” adlanan iqtisadi məfhum da daxil olmuşdur.

3. Təcrübə göstərir ki, bəzi ölkələrdə təbii ehtiyatların bol olması və onların ixracından gələn gəlirlərdən səmərəli istifadə edilməsi yüksək inkişafın, rəqabətin və insan kapitalının inkişafının əsas mənbəyi kimi çıxış edir. Belə ölkələrə nümunə kimi Norveç, ABŞ, Kanada, Böyük Britaniyanı göstərmək olar. Lakin digər bir qisim ölkələrdə təbii sərvətlərin bolluğu və onların ixtacından gələn gəlirlərdən səmərəli istifadə olunmaması nəticə etibarilə əhalinin həyat səviyyəsinin pisləşməsinə və iqtisadiyyatın birtərəfli qaydada

inkişafına gətirib çıxarır. Belə ölkələrə isə nümunə kimi, İraq, Anqola, Suriya, Sudan, Kolumbiya, Əlcəzair, Nigeriya və s. göstərmək olar. Bu fikirləri müəyyən mənada qonşu Rusiya üçün də söyləmək olar. Ərazi baxımından dünyanın ən böyük dövləti və bütün təbii sərvətləri olan və ixracının strukturunda xammal resursları üstünlük təşkil edən Rusiyanın iqtisadiyyatı heç də dünyanın iqtisadi baxımdan lider ölkələri ilə rəqabət apara bilmir. Ümumiyyətlə, deyə bilərik ki, təbii sərvətlərindən gələn gəlirləri səmərəli istifadə edən ölkələrlə müqayisədə, həmin təbii sərvətlərdən gələn gəlirlərdən səmərəli istifadə etməyən ölkələrin sayı dünyada daha çoxdur. Fikrimcə, burada tənzimlənmə mexanizmlərinin düzgün qurulmaması əsas məsələdir. Dövlət iqtisadiyyatın qeyri-neft sektoruna investisiya axınını təmin etmək üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirə bilər ki, bunların da əsasları kimi aşağıdakıları göstərmək olar.

- qeyri-neft sahələrinin inkişafına müddətli vergi, gömrük və bir sıra digər güzəştlərin tətbiqinə nail olunması;
- qeyri-neft sektoruna investisiya cəlbi üçün maliyyə güzəştlərinin verilməsi, kredit faizlərinin müəyyən hissəsinin dövlət tərəfindən təmin edilməsi;
- qeyri-neft sənaye sahələrinin yaradılması üçün zəruri infrastruktur sahələrin yaradılması və s.

4. Norveçin təcrübəsinə nəzər salmaq maraqlı olardı. Belə ki, bu ölkə dünya bazarına neft-qaz ixrac edən ölkələrdən biri olmaqla bərabər 2018-ci ildə dünyaya neft-qaz ixracının həcminə görə 7-ci ölkədir. Buna baxmayaraq qeyd edilən ölkədə xammal ixracı ilə bağlı heç bir problem yoxdur. Müşahidələr təsdiqləyir ki, Norveçin belə bir uğur əldə etməsinin ilkin səbəbi ölkənin neft-qaz təsərrüfatının və ondan gələn gəlirlərin səmərəli və şəffaf idarəedilməsi və iqtisadiyyatın struktur bölmələri arasında səmərəli tənzimlənməsidir. Digər iqtisadi əsaslar kimi aşağıdakılar çıxış edir:

- dövlət büdcəsinin neft-qaz gəlirləri hesabına şişməsinə imkan verilmir;
- sənaye strukturunun diversifikasiyası həyata keçirilir;
- makroiqtisadi stabilliyin qorunub saxlanması təmin edilir.

Təcrübə göstərir ki, iqtisadiyyatın neft asılılığından azad olmasının ilkin şərti iqtisadiyyatın diversifikasiyasına nail olmaqdır.

5. Müşahidələr təsdiqləyir ki, iqtisadiyyatda struktur tənzimlənməsi adətən elmi-texniki tərəqqidə, texnika və texnologiyada baş verən mütərəqqi yenilikləri uyğun olaraq ictimai və fərdi tələbatları təmin etmək əsasında ictimai istehsalın yenidən qurulmasına yönəldilmiş tədbirlər sistemi olmalıdır. Qeyri-neft sənaye sahələrinin inkişafını tənzimləmək üçün dövlət adətən aşağıdakı sahələrə xüsusi diqqət verməlidir:

- elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin istehsala tətbiqini təmin etmək;
- qeyri-neft sənaye sahələrinin inkişafına əsaslı investisiya qoyuluşunu həyata keçirmək;
- qeyri-neft sənaye sahələrinin inkişafına uyğun məhsuldar qüvvələrin yerləşdirilməsinə nail olunması;
- yeni məhsul istehsalı üçün texnologiyanın yaradılmasını həvəsləndirmək;
- iqtisadiyyatın innovativ qurulmasına yol açmaq və ya təmin etmək;
- xarici investorların təkliflərindən istifadə edilmək.

6. Mütərəqqi təcürbə təsdiqləyir ki, iqtisadiyyatın sahə strukturunun müəyyən edilməsində investisiya qoyuluşları önəmli rola malikdirlər. Yəni, hansı sahəyə investisiya qoyuluşlarının həcmi çoxdursa, deməli həmin sahənin iqtisadi artım tempi də yüksək olur. Bu baxımdan ölkəmizdə neft sektorunun yüksək inkişafı onun strateji məhsul olması ilə yanaşı həmin sahəyə yönəldilən investisiyaların həcmnin çox olması sayəsində mümkün olmuşdur. Müstəqillik dövründə neft sənayesinə yönəldilən investisiyaların həcmnin çox olması təbii olaraq neft sənaye sahəsinin məhsullarının həcmi və ixracın strukturunda neft məhsullarının xüsusi çəkisinin artmasını şərtləndirən amil olmuşdur. Neftin tükənən təbii sərvət olduğunu və iqtisadiyyatın asılılıq dərəcəsini gücləndirdiyi üçün Azərbaycan hökuməti qeyri-neft sektorunun və sənaye sahələrinin inkişafı üçün ciddi addımlar atır.

7. Ölkənin qeyri-neft sektorunun inkişafı 2013-cü ildən başlayaraq neft sektorunun inkişafını üstələməklə yanaşı, onun dinamik inkişafı da təmin edilmişdir. Aparılan müşahidələr göstərir ki, 2019-cu ildə ölkə iqtisadiyyatının qeyri-neft sektorunda 39,0 mlrd.

manatlıq əlavə dəyər yaradılmışdır ki, bunun da 42,5%-i tikinti, nəqliyyat və anbar təsərrüfatı, ticarət, nəqliyyat vasitələrinin təmiri sahələrinin payına düşmüşdür. Xatırladaq ki, 2019-cu ildə ölkə iqtisadiyyatının qeyri-neft sektorunda yaradılan əlavə dəyərin həcmi əvvəlki illə müqayisədə 2.7% artmışdır. Qeyri-neft sektorunun alt sahələri üzrə ÜDM-ə ən çox müsbət töhfə verən sahələr nəqliyyat və anbar təsərrüfatı, tikint və ticarət vasitələrinin təmiri sahələri olmuşdur.

8. Ölkənin iqtisadi rayonları üzrə məşğulluq səviyyəsi Hachman indexsi vasitəsilə qiymətləndirilib. Təbii ki, əgər ölkə iqtisadiyyatı və qeyri-neft sektoru inkişaf edirsə deməli əhalisinin məşğulluq səviyyəsi də yüksəlir. Bu baxımdan Hachman indeksi hesablanmışdır. Qeyd etdiyimiz kimi Hachman indeksi həmişə 1-dən (vahid) kiçik qiymət alır. Hachman indexsinin 1-ə(vahidə) yaxın olması daha yaxşı diversifikasiyadan, 0-a (sıfır) yaxın olması isə daha aşağı və ya az səviyyədə diversifikasiyanın olmasından xəbər verir. Bizim təhlilimiz göstərir ki, iqtisadi rayonlar üzrə məşğul əhalinin diversifikasiyası aşağı səviyyədədir. Eyni zamanda iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə və iqtisadi sahələrin məşğulluğu üzrə əhalinin diversifikasiya əmsalını da hesablanmışdır. Aparılan təhlillər onu deməyə əsas verir ki, ölkədə təhlil olunan dövrdə iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə məşğul əhalinin bölgüsünün səviyyəsi qeyri-qənaətbəxş olmuşdur. Həmçinin, təhlilə onu göstərir ki, cüzi də olsa bu sahədə müsbət istiqamətdə tendensiya gedir.

9. Təcrübə göstərir ki, qeyri-neft sənaye sahələrinin inkişafı neft sektorundan asılı olan ölkələr üçün daha aktualdır. Belə hal təkəcə təbii resurslarla zəngin ölkələr üçün deyil, eyni zamanda beynəlxalq təşkilatlar və inkişaf etmiş ölkələrin qabaqcıl alimləri də qeyd edilən problemin həlli istiqamətində müxtəlif səpkili elmi məqalələrlə çıxış edirlər. Sözü gedən problemlə bağlı Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) hesabatlarında göstərir ki, təbii resurslarla zəngin ölkələrin iqtisadi asılılıqlarının meyarların-dan biri ölkənin büdcə gəlirlərinin 25%-dən çox hissəsinin həmin resursların satışından formalaşması ilə bağlıdır. Yəni, hansı ölkənin dövlət büdcəsində təbii resursların satışından əldə edilən gəlir 25%-dən çoxdursa, deməli həmin ölkələr təbii resurslardan asılı ölkədir.

10. Ölkədə makroiqtisadi sabitliyin dayanıqlılığı əhəmiyyətli dərəcədə məzənnə rejiminin düzgün seçilməsindən asılıdır. Məzənnə rejiminin düzgün seçilməsi üçün isə ölkə iqtisadiyyatının səciyyəvi xüsusiyyətlərinin, o cümlədən neft gəlirlərinin sürətlə artımının və inflyasiya amilinin nəzərə alınması zəruridir. Qeyd edək ki, bir məzənnə rejimi nəinki bütün ölkələr üçün məqbul hesab edilə bilməz, hətta eyni bir ölkədə iqtisadi konyunkturanın dəyişməsi ilə tətbiq edilən valyuta rejimlərinin də effektivliyi dəyişir. Deməli, ölkə iqtisadiyyatı inkişaf etdikcə məzənnə rejimində dəyişiklik etmək zərurətinin olub-olmaması araşdırılmalıdır. Bu baxımdan neft gəlirlərinin artması və iqtisadi inkişafın yeni mərhələsinə qədəm qoymuş Azərbaycan üçün məzənnə rejiminin seçilməsi meyarlarının təhlili və valyuta məzənnəsinin ona təsir edən faktorlardan asılılığının qiymətləndirilməsi böyük aktuallıq daşıyır.

11. Hazırkı şəraitdə dinamik inkişafa və investisiya aktivliyinə nail olmağın ən mühüm amillərindən biri biznes mühiti və onun səviyyəsi ilə bağlıdır. Yəni, biznes mühitinin səviyyəsi yüksəkdirsə, Yəni, investorlar və sahibkarlar üçün milli iqtisadiyyatda biznes işinin təşkili ilə bağlı risk bir o qədər aşağı səviyyədədir. Eyni zamanda əksinə, biznes mühitinin səviyyəsi nə qədər əlverişli deyilsə, deməli ölkədə biznes işinin təşkili bir o qədər risklidir. Daha dəqiq risk amili yüksəkdir. Buna görə də milli iqtisadiyyatların iqtisadi baxımdan reytingi, sahibkarlığın inkişafını, xüsusiyyətləri və uyğun iqtisadi vəziyyətini aydınlaşdırmaq üçün ilk növbədə həmin milli iqtisadiyyatlarda biznes mühitinin səviyyəsi araşdırılır və öyrənilir. Biznes mühitinin qiymətləndirilməsini həyata keçirən Dünya Bankı qrupuna daxil olan Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyasının dünyanın 190-dan çox ölkəsi üzrə hazırladığı “Doing Business” hesabatı ən tanınmışdır. Biznes mühitə dair bu hesabat 2004-cü ildən başlayaraq hər il tərtib edilir. Zaman irəlilədikcə hesabat biznes mühiti üzrə əhatə olunan göstəricilərin sayının artırılması və ya təkmilləşdirilməsi prosesini də əhatə etmişdir. Belə ki, əgər 2004-cü il üzrə hesabatda yalnız 5 (biznesə başlama, iş qəbul və işdən azad etmə, müqavilələrin icrasının təmin edilməsi, kreditlərin alınması, biznesin bağlanması) göstəricini əhatə edirdisə, 2007-ci il üzrə hesabatda daha iki göstərici əlavə edilmiş (əmlakın qeydiyyatı və investorların maraqlarının

qorunması), 2018-ci il üzrə hesabatda isə daha üç göstərici (lisenziyaların verilməsi, vergilərin ödənişi və xarici ticarətin aparılması) əlavə edilmişdir. Bu hesabat kiçik və orta miqyaslı virtual yerli bir müəssisə əsas alınaraq aparılmışdır.

12. Azərbaycan iqtisadiyyatının qeyri-neft sənaye sahələrinin inkişafı üçün yuxarıda bu qeyd edilənlərin əsasında klaster yanaşması da işə düşə bilər. Belə ki, müasir dövrdə əksər ölkələrdə inkişafı sürətləndirmək üçün istifadə edilən yanaşmalardan biri də klaster yanaşmasıdır. Klaster yanaşması hazırkı dövrdə proqramların da ən ararıcı həlqələrindən biri kimi çıxış edir. Doğrudur, beynəlxalq təcrübədə ölkədə iqtisadi aktivliyi gücləndirmək üçün innovasiyalardan da istifadə olunur ki, bunların da əsas formaları kimi;

- a) texnoparklar,
- b) biznes-inkubatorları,
- c) regional innovasiya fondları çıxış edir.

Lakin, tam qətiyyətlə demək olar ki, bu yanaşmalar içərisində ən məqbul hesab ediləni klaster yanaşmasıdır.

13. Azərbaycan iqtisadiyyatının və sənayesinin inkişaf dinamikasının strukturunun qiymətləndirilməsi onu deməyə əsas verir ki, ölkədə qeyri-neft sektorunun inkişafında bir sıra problemlər və xoşagəlməz meyillər vardır ki, onları da aşağıdakı kimi xarakterizə etmək olar:

- ölkə iqtisadiyyatının uzunmüddətli bir dövrdə neft sektorundan asılılığı;
- perspektivə və edən və böyük potensiala malik olan sahələrə investisiya yerləşdirilməsində problemlərin olması;
- istehsal fondlarının aşınması ilə yenilənməsi arasında olan disbalans;
- qeyri-neft sektorunda avadanlığın amortizasiyasının yüksək səviyyədə olması və müasir avadanlıqların tətbiqində ləngimələr;
- qeyri-neft sektorunda məhsul istehsalında material və enerji xərclərinin yüksəkliyi;
- idarəetmə sistemində peşəkarlıq səviyyəsinin aşağı olması;
- qeyri-neft sənaye sahələrində rəqabətqabiliyyətli və innovasiya meyilli məhsul

istehsalının qıtlığı;

- qeyri-neft sənaye müəssisələrinin inkişafı üçün pesəkar mütəxəssislərin hazırlanması;
- qeyri-neft sənaye sahələrinin inkişafı baxımından həyata keçirilən tədbirlərdə ləngimələr və s.

Lakin sadalanan problemlərlə yanaşı, hesab edirik ki, ölkədə qeyri-neft sektorunun inkişafı sahəsində dövlətin iqtisadi siyasətinin təkmilləşdirilməsi mahiyyət etibarilə dörd istiqamətdə olmalıdır:

- qeyri-neft sektoruna investisiya yerləşdirilməsinin maliyyələşdirilməsi istiqamətində daha məqbul şəraitin yaradılması;
- istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi;
- risklərin azaldılması və diversifikasiyası;
- Qeyri-neft sektorunda fəaliyyət göstərən müəssisələrin inkişafına müdaxilələrin azaldılması və dövlət dəstəyinin artırılması.

Qeyd etdiyimiz kimi, qeyri-neft sektoruna investisiya yerləşdirilməsinin maliyyələşdirilməsi istiqamətində daha məqbul şəraitin yaradılması üçün əsas şərtlərdən biri bu və ya digər formada bu sahəyə yönələn faiz dərəcələrinin aşağı salınması ilə bağlıdır.

14. Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun inkişafı sahəsində dövlətin iqtisadi siyasətinin təkmilləşdirilməsi yollarından biri də qiymətlərin tənzimlənməsi ilə bağlıdır. Belə ki, dövlətin birbaşa inhisarında olan enerji daşıyıcılarından və eləcə də bir sıra dövlət infrastruktur obyektlərinin xidmətlərindən istifadədə müəyyən güzəştlər, daha dəqiq, beynəlxalq qiymətlərdən ucuz daxili qiymətlər müəyyən edilə bilər ki, bu da ölkədə yerli məhsulların rəqabətə davamlı olmasına və ixracın stimullaşdırılmasına kömək edə bilər.

Dissertasiya işinin əsas məzmunu aşağıdakı elmi əsərlərdə dərc edilmişdir:

1. Mehdiyeva, N.Z. Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun inkişafının təmin edilməsində milli valyutanın rolunun səciyyəvi xüsusiyyətləri // – Bakı: AMEA-nın Xəbərləri, İqtisadiyyat seriyası, – sentyabr-oktyabr 2017, – № 5, – səh. 71-75.

2. Mehdiyeva, N.Z. İqtisadiyyatın strukturunun formalaşmasını müəyyən edən amillər // – Bakı: Əmək və Sosial Problemlər jurnalı, – 2017, – №1 (21), – səh. 152-157.

3. Mehdiyeva N.Z. Azərbaycanda qeyri-neft sənaye sahələrinin inkişafının prioritet istiqamətləri // – Bakı: AMEA-nın Xəbərləri, İqtisadiyyat seriyası, – noyabr-dekabr 2018, – № 6, – səh. 203-209.

4. Mehdiyeva, N.Z. İqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasında qeyri-neft sənaye sahələrinin inkişafının dövlət tənzimlənməsi mexanizmləri // – Bakı: AR Təhsil Nazirliyi, Azərbaycan Kooperasiya Universiteti. “Müstəqil Azərbaycan dövlətinin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və aqrar sahənin rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi” mövzusunda beynəlxalq elmi-praktiki konfrans, – 1-2 iyun 2018, -səh. 254-256.

5. Мехдиева Н.З. Голландский синдром и развитие нефтяных промышленных отраслей // – Москва: Экономика и предпринимательство, – 2018, – № 9, – ст. 490-493.

6. Mehdiyeva, N.Z. Azərbaycanda qeyri-neft iqtisadiyyatının inkişaf dinamikasının qiymətləndirilməsi // – Bakı: Azərbaycan Universiteti. İpək yolu jurnalı, – 2019, – № 1, – səh. 39-46.

7. Mehdiyeva, N.Z. Azərbaycanda qeyri-neft sahələrinin müasir vəziyyətinin təhlili // – Bakı: Azərbaycan Kooperasiya Universiteti, “Kooperasiya” elmi-prkatiki jurnal, – 2019, – № 2 (53), – səh. 63-69.

8. Мехдиева Н.З. Некоторые проблемы развития ненефтяной промышленности в Азербайджана // – Белорус: Потребительская Кооперация стран постсоветского пространства: состояние, проблемы, перспективы развития. – 26-27 сентября 2019, – ст. 57-59.

9. Mehdiyeva, N.Z. Qeyri-neft sənayesinin inkişafı sahəsində dövlət tənzimlənməsinin bəzi məsələləri // – Bakı: AR Təhsil Nazirliyi, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti, “Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XXIII Respublika elmi konfransının materialları. – 2019, – səh. 328-330.

Dissertasiyanın müdafiəsi 29 noyabr 2021-ci il tarixində saat 14:00-da Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin nəzdində fəalyyəət göstərən Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti və Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin ED 2.42 Birgə dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Atatürk prospekti 450, AZ 2000, Gəncə şəhəri, Azərbaycan

Dissertasiya işi ilə Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin rəsmi internet saytında (www.adau.edu.az) yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 29 oktyabr 2021-ci ildə zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb:
Kağızın formatı (60x84) 1/16
Həcm: 37186 işarə
Tiraj: 100